

De rede ter discussie

P.B. Cliteur

De Verlichting of het moderne denken is in de Europese cultuurgeschiedenis met enige regelmaat ter discussie gesteld. Dat gebeurde door de romantiek, door het conservatisme, door het postmodernisme en andere vormen van kritiek. Dit themanummer van *Civis Mundi* zal gewijd zijn aan de spanning tussen het op wetenschap en techniek georiënteerde denken van de Verlichting en de reactie daarop van critici.

Men kan dan een tegenstelling construeren tussen verschillende uitgangspunten. Allereerst is er het standpunt van degenen die wetenschap en techniek typeren als de middelen waarmee de mens een nog steeds onvoltooide Verlichting zou kunnen bewerkstelligen. Dit is een standpunt dat tegenwoordig een minderheidsstandpunt lijkt te zijn geworden, zowel in Nederland als ook op het internationale vlak.

In Nederland is een van de meest prominente vertolkers van deze richting de natuurkundige C.W. Rietdijk. Rietdijk pleit voor een positieve benadering van de 'moderniteit'. Hij is zich ervan bewust dat hij daarbij wellicht een minderheidsstandpunt vertolkt, maar dat zulks de lezer niet voorbij mag doen zien dat zijn positieve houding globaal in de westerse samenleving meer aanhang heeft gevonden dan het tegendeel. Ook wijst hij erop dat voor verreweg de meesten de kritiek op de rede nauwelijks leeft.

Rietdijk heeft zich ook gemanifesteerd met een zeer scherpe ideologiekritiek op de vijanden van de Verlichting. In een bijdrage aan het jaarboek van *Civis Mundi* van 1994 citeert hij een zin van de Franse denker Lyotard en vraagt zich vervolgens af hoe het mogelijk is dat auteurs die produceren wat Lyotard schrijft als serieuze denkers worden geaccepteerd. Lyotard staat echter niet alleen. Het dominante geluid is een redeloze verheerlijking van irrationaliteit, chaos en ongefundeerde kritiek op de beloften van de moderne wetenschap.

Als er iets is dat het moderne project heeft

bewerkt, aldus Rietdijk, dan is het wel dat de rede eindelijk ook eens op waarden en doelstellingen, op het substantiële werd toegepast in plaats van dat men haar slechts 'instrumenteel' inschakelde bij het bouwen van huizen en het ploegen van het land. Waarom zouden wij die nieuwe mogelijkheden versmaden? Samenvattend stelt Rietdijk dat de twintigste eeuwse reacties op de moderniteit een wezelijke gemeenschappelijke basis hebben met andere, historische anti-rationalistische en anti-voortgangstendenzen. Rietdijk ziet Horkheimer en Adorno's *Dialektiek der Verlichting* (1947), existentialisme, Foucault, chaos-kunst en postmodernisme als de historische opvolgers in onze eeuw van wat in de vorige eeuw werd belichaamd in clericalisme, traditionalisme en romantiek.

Wat vele critici van de techniek vrezen, een Brave New World, lijkt voor Rietdijk juist aantrekkelijk. Waarom zou de mens zijn eigen lot niet in handen nemen nu hij daarvoor de technische mogelijkheden heeft? Rietdijk heeft hoge verwachtingen van genetische manipulatie, de ontwikkeling van de computertechniek, telecommunicatie en hersenonderzoek.

In zijn onlangs verschenen monumentale werk *The Scientifization of Culture* (1994) schetst hij een evolutie in de richting van (a) voortgaande bewustwording, verdieping, articulatie en toepassing van de rede, (b) rationalisering (rationele legitimatie) en humanisering van waarden, doelstellingen en moraal, evenals (c) een voortgaande bewustwording en coherente articulatie van het gevoelsleven van de meerderheid. Voortgang mede door middel van technische hulpmiddelen en rationalisering vormt de essentie van de geschiedenis als ontplooiing van genetisch aanwezige menselijke mogelijkheden.

Wetenschap en techniek in crisis

Tegenover het perspectief van Rietdijk die moderniteit als belofte interpreteert staat het perspectief van de critici. Een Nederlandse

exponent van die kritiek is de hoogleraar reformatische wijsbegeerte in Delft, E. Schuurman. Naar het oordeel van Schuurman wordt – net als bij Rietdijk – de westerse cultuur gekenmerkt door wetenschap en techniek, maar hij is van mening dat die cultuur in crisis verkeert. Techniek is een enorm op de voorgrond tredend modern verschijnsel. Men heeft wel eens uitgerekend dat 80% van alle wetenschappers en ingenieurs die de geschiedenis van de mensheid tot nu toe heeft opgeleverd nog onze tijdgenoten zijn, schrijft Schuurman. Wij zijn komen te leven in een technische cultuur die nog steeds in omvang en intensiteit groeit en die een mondiaal karakter draagt. Schuurman is echter kritisch over de ontwikkeling van de techniek. De verwoestingen die de mens met behulp van de techniek heeft aangericht zijn zo enorm dat ook de mens zelf het slachtoffer dreigt te worden. Er is een grote spanning tussen aan de ene kant een schijnbaar anonieme, objectieve ontwikkeling van technisch-wetenschappelijke macht en mogelijkheden en aan de andere kant de subjectieve beslissingen van mensen die aan deze ontwikkeling een bijdrage leveren. Schuurman wijst op de technokraten als Herman Kahn, Antony Wiener, Olaf Helmer, Karl Steinbuch, Erich Jantsch en de marxist Georg Klaus voor wie de techniek de motor is van de vooruitgang van de cultuur. Daarvan onderscheidt hij de revolutionaire utopisten, waaronder Herbert Marcuse, Arthur Waskow, Claus Koch, Robert Jungk, Ernst Bloch en in zekere zin ook Jürgen Habermas. Tegenover de evolutie van de cultuur onder leiding van de technokraten wijzen de genoemde revolutionaire utopisten de orde en de harmonie in de cultuurontwikkeling af en komen zij op voor het protest, voor het conflict, voor de strijd, voor de actie, dus voor een revolutie in de cultuur. Zij wijzen tegenover het logisch denken van de technokraten dat zij een verengd, krankzinnig of waanzinnig rationalisme noemen op de wenselijkheid van een voluit rationeel denken. Tegenover wat zij het schrale mensbeeld van de rationalisten noemen (homo faber of homo economicus) kiezen zij voor de homo ludens. Beide visies wijst Schuurman af. Beiden gaan zij uit van een zichzelf genoegzame mens, van de mens die autonoom is, van een mens zonder God. Zowel de technokraten als de revolutionairen staan namelijk in de traditie van de cartesiaanse filosofie. Dat wil zeggen dat zij uitgaan van de autonome mens. De mens kan zichzelf een god zijn. Schuurman stelt ook expliciet de verlichtings-

idealen ter discussie. Het was de bedoeling van de Aufklärung om niet alleen de werkelijkheid redelijk te leren kennen, maar ook redelijk in te richten. Met de autonome rede zou het mogelijk moeten zijn om een maatschappij te ontwikkelen, waarin de menselijke vrijheid zich zou kunnen verwerkelijken. De werkelijke situatie, aldus Schuurman, is echter dat de door de autonome rede geprojecteerde, objectieve structuren zich verzelfstandigen en een grote bedreiging voor de mens vormen.

Benaderingswijzen

Bovengeschetste tegenstelling roept verschillende vragen op. Allereerst: wat is de Verlichting? Vooral in postmoderne kritiek wordt, aansluitend op Adorno en Horkheimer, een complexe cultuurhistorische stroming gereduceerd tot elke vaak verkeerd begrepen algemene noemers. Zou een meer kritisch en onbevengend onderzoek naar de aard van de Verlichting niet geboden zijn? Dat zou de basis kunnen vormen voor verdere vragen. Is het juist de Verlichting verantwoordelijk te stellen voor de sociale malaise die wetenschap en techniek met zich mee zouden brengen? Is het mogelijk om de politieke verworvenheden van de Verlichting te accepteren, maar kritisch te staan tegenover een aantal aspecten die samenhangen met de verwetenschappelijking van de cultuur? Of is het wellicht onjuist de negatieve kanten van de Verlichting zo scherp aan te zetten als tegenwoordig gebruikelijk is? En stel, men is van mening dat wetenschap en techniek vele schaduwkanten hebben is het dan niet alleen *meer* wetenschap en techniek die ons kunnen helpen bij het te boven komen van die problemen? Wat heeft een perspectief als dat van Schuurman, die uitgaat van een genormeerde in plaats van een zelfgenoegzame rede, te bieden aan diegenen die zijn uitgangspunten niet delen? En hoe kunnen we dezelfde vraag beantwoorden voor andere critici van de moderniteit? Kunnen Adorno of Lyotard iets aandragen dat nuttig zou zijn om de negatieve kanten van de Verlichting te boven te komen? Is er überhaupt wel een probleem? Of moeten we het verzet tegen de stellingen van Rietdijk wellicht duiden als een onberedeneerd soort afkeer van perspectieven waaraan we nog niet gewend zijn geraakt of zijn er werkelijk steekhoudende bezwaren te formuleren tegen zijn perspectief?

Literatuur

Rietdijk, C.W., 'Verdediging tegen oude en nieuwe mandarijnen en manipulatievormen', in:

S.W. Couwenberg, red., *Westerse cultuur: model voor de hele wereld?*, Kok Agora/Kampen 1994, pp. 118-131.

Rietdijk, C.W., *The Scientifization of Culture*, Van Gorcum, Assen 1994.

Rietdijk, C.W., *De contra-revolutie tegen de rede*, Antheneum-Polak & Van Gennep, 2 dln., Amsterdam 1975-1977.

Schuurman, E., *Techniek: middel of moloch?*,

Een christelijk-wijsgerige benadering van de crisis in de technisch-wetenschappelijke cultuur, tweede druk, Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, Kampen 1980.

Schuurman, E., *Crisis in de landbouw: een reformatorisch-wijsgerig perspectief*, Inaugurale rede, Wageningen 1987.

Schuurman, E., *Filosofie van de technische wetenschappen*, Martinus Nijhoff, Leiden 1990.